

ARTUR BRECZKO

Jelenia Góra

**ROZWÓJ BADAŃ NAUKOWYCH W ZAKRESIE DEMOGRAFII
NA POGRANICZU ŚLĄSKO-LUŻYCKIM W XVIII-XIX WIEKU**

Podobnie jak w innych częściach Europy, gdzie podwaliny statystyki demograficznej stanowiły pierwsze rejestracje ludności miast, również na obszarze pogranicza śląsko-lużyckiego stosowano tego rodzaju praktykę. Globalne spisy mieszkańców poszczególnych miejscowości znane są już z XVI i przełomu XVII stulecia¹. W drugiej połowie XVI wieku zgodnie z postanowieniami soboru trydenckiego znaczną ilość danych odnoszących się do ruchu naturalnego dostarczały rejestracje kościelne. Niewątpliwie w tym najwcześniejszym okresie charakter gromadzonych danych determinowały potrzeby bieżące. Szeroki zakres informacji dostarczają nam źródła skarbowe, które ze względu na swój fiskalny charakter pod względem wiarygodności pozostawiały wiele do życzenia. Do tego rodzaju ujęć można także zaliczyć pierwszy ogólnokrajowy rejestr ludności Śląska. Sporządzony w 1670 roku, w założeniu miał objąć wszystkich mieszkańców w wieku od lat szesnastu do sześćdziesięciu². W nagłych wypadkach (jak zagrożenie wojenne) mogły to być spisy osób zdolnych do noszenia broni. Interesującym przykładem są dwa z nich, przeprowadzone na Śląsku w latach 1577 i 1619, które dały pewną podstawę W. Dziewulskiemu do próby oszacowania ludności w tym czasie³.

Rozpatrując rozwój badań demograficznych w rejonie pogranicza śląsko-lużyckiego w XVIII i XIX wieku, należy przyznać, iż znaczącą rolę odegrał w tej dziedzinie rozbudowany aparat brandenbursko-pruskiej administracji. Początki urzędowych statystyk sięgają jeszcze pierwszej połowy XVII wieku. Gdy po gorzkich doświadczeniach wojny trzydziestoletniej państwo Hohenzollernów stopniowo wchodziło na drogę wzrostu znaczenia politycznego i militarnego, konieczna stała się próba oszacowania strat z okresu wojny, ocena stanu zaludnienia i gospodarki kraju. Tworzący się system władzy absolutnej i jego rozdęta administracja nie mogły się obyć bez danych na temat państwa. System ich gromadzenia już w XVIII wieku rozbudował się do

¹ W. D z i e w u l s k i, *Zaludnienie Śląska w końcu XVI i początku XVII wieku*, „Przegląd Zachodni”, 1952 t. VIII, zeszyt dodatkowy, *Studia śląskie*, red. S. Wyśłouch, s. 419.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*.

rozmiarów nigdzie indziej niespotykanych. Gwałtownie rosła liczba wszelkiego rodzaju tabel, ujęć i rejestrów. Na szczególną uwagę w oczach pruskich urzędników zasługiwały nowe nabytki terytorialne. Omawiany obszar pogranicza już w XVIII wieku wskutek wojen śląskich stał się częścią monarchii pruskiej, po postanowieniach kongresu wiedeńskiego z 1815 roku poszerzony dodatkowo o powiaty lubański, zgorzelecki i rozborski. Wykorzystanie ogromnych zasobów Śląska, co zadecydowało o późniejszej mocarstwowej pozycji państwa pruskiego, wymagało możliwie precyzyjnych szacunków potencjału ludzkiego i gospodarczego. Sprawny jak na możliwości państwa feudalnego aparat administracji i dane, których dostarczał, stały się podstawą polityki ludnościowej i ekonomicznej, a także umożliwił niezwykle szybkie zwiększenie liczebności armii.

Wyjątkowo płodny pod względem ilości sporządzanych materiałów statystycznych okazał się okres rządów Fryderyka II. Król kładł ogromny nacisk, aby uporządkować bardzo jeszcze niedbały i nieprecyzyjny system gromadzenia danych. Wprawdzie nie sprzyjał temu okres wojen śląskich, ale już w 1747 roku sporządzano coroczne zestawienia liczebności niektórych warstw społecznych i wykazy rzemieślników według zawodów jako tabele historyczne⁴. Był to jeden z ważniejszych produktów ówczesnej administracji, stale udoskonalany i poszerzany odnośnie do zawartych w nim informacji. Już po okresie wojennym także dla okręgów wiejskich sporządzano tabele historyczne, jak również rejestr stanu wojskowego⁵. Na tej podstawie urzędnicy kamer prowincjonalnych mieli możliwość sporządzenia generalnych tabel statystycznych, dających już pewien obraz całej prowincji⁶.

Trudno nie docenić roli produktów statystyki urzędowej powstałych w epoce fryderycjańskiej, choćby ze względu na ich wyjątkową obfitość, jednak ogół tych materiałów pod względem rzetelności wyników nie osiągnął zadowalającego poziomu. Feudalny aparat administracyjny nie był w stanie wykonać zadań powierzanych mu przez wymagającego monarchę. Niewystarczający był poziom kadry urzędniczej, ponadto w sporządzaniu rejestrów uczestniczyli ludzie często całkiem niekompetentni w tej dziedzinie, jak księża, sołtysi czy właściciele ziemscy. Z uwagi na sprzeczność interesów i obawę przed uciskiem fiskalnym uzyskiwane dane zawierały mocno zaniżone wartości. Mimo zauważalnych postępów, liczne próby reform i nowe zarządzenia Fryderyka II nie mogły zmienić tego obrazu. Ujęcia z lat bezpośrednio po wojnie siedmioletniej nie obejmowały blisko 25% ogółu ludności Śląska; w kilku następnych latach wahało się to w granicach 15%, by utrzymać się na tym poziomie do śmierci monarchy. Należy jednak zwrócić uwagę, że nieprecyzyjność otrzymywanych wyników nie była niczym wyjątkowym i po-

⁴ T. Ł a d o g ó r s k i, *Ocena statystyk śląskich w dobie absolutyzmu światłego (1741-1805)*, „Przegląd Zachodni” 1952, t. I, s. 54.

⁵ *Ibidem*, s. 55.

⁶ *Ibidem*.

dobnie kształtowała się w badaniach przeprowadzanych przez inne państwa w tym okresie.

Objęcie tronu przez Fryderyka Wilhelma II łączy się z całkowicie nowym ujęciem zwanym „wielkim”, „koronacyjnym” lub „Hoyma” (od nazwiska ówczesnego ministra prowincji śląskiej). Pod względem rzetelności danych było to najlepsze ujęcie na tle całej epoki oświeconego absolutyzmu. Władze szczególnie naciskały na utwierdzenie społeczeństwa w przekonaniu, że wyniki spisu nie posłużą w celach fiskalnych. Zamierzeniem było możliwie jak najlepsze ujęcie wszystkich warstw ludności⁷. Wadą był w dalszym ciągu niski poziom kwalifikacji osób zbierających dane oraz brak jednolitej instrukcji spisu dla całego kraju⁸. Mimo tych licznych uchybień wysiłki i ogromne zaangażowanie w to przedsięwzięcie przyniosły zaskakująco dobre rezultaty. Odsetek osób nie objętych rejestracją wyniósł na Śląsku średnio 1,5-2%, wyjątkowo tylko w kilku powiatach mogło to być 3-4%⁹. Sprawilo to, iż spis z 1787 roku stanowić może po odpowiedniej interpretacji i krytyce miarodajny zbiór informacji o zaludnieniu Śląska w XVIII wieku. Jakość spisów w kolejnych latach z uwagi na olbrzymi nakład pracy i środków, których wymagały dokładne i szczegółowe ujęcia, stopniowo ulegała pogorszeniu. Również rocznicowa rejestracja z 1797 roku znacznie ustępowała pierwowzorowi, nie obejmując co najmniej 5% ogółu mieszkańców¹⁰.

Niewiele z licznych materiałów epoki fryderycjańskiej przetrwało w archiwach do czasów współczesnych. Znaczną ich część możemy poznać jedynie pośrednio dzięki literaturze modnego w momencie tworzenia się pierwszych naukowych prac z zakresu demografii opisowego nurtu geograficzno-statystycznego. Szczególnie cenny w odniesieniu do Śląska jest trzynastotomowy opis Fryderyka Alberta Zimmermanna zatytułowany *Beiträge zur Beschreibung von Schlesien*, wydany w Brzegu w latach 1783-1796¹¹. Kolejno powstawały inne wydawnictwa o zbliżonym geograficzno-opisowym charakterze, jak choćby praca J. A. V. Weigla czy J. Kniego¹². Warto zwrócić także uwagę na znacznie późniejsze wydawnictwa. Cennych informacji zawartych w listach populacyjnych dostarcza nam Otto Behre w pracy poświęconej historii statystyk prusko-brandemburskich¹³.

⁷ *Generalne tabele statystyczne Śląska 1787 roku*, wyd. T. Ładogórski, Wrocław 1954, s. 27.

⁸ *Ibidem*, s. 32-34.

⁹ T. Ładogórski, *op. cit.*, s. 96.

¹⁰ *Ibidem*, s. 102-103.

¹¹ *Generalne tabele statystyczne...*, s. 67.

¹² J. A. V. Weigel, *Geographische, naturhistorische und technologische Beschreibung des souverainen Herzogtums Schlesien*, t. I-X, Berlin 1800-1806; J. G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien*, Wrocław 1845.

¹³ *Generalne tabele statystyczne...*, s. 13.

Zagadnienia demograficzne nie były obce także podejmującym tematykę regionalną historykom pogranicza Górnych Łużyc. Postacią o szczególnym znaczeniu był tu Abraham Frenzel (1656-1740). Jego wszechstronne zainteresowania nie pominęły problematyki ludnościowej, stanowiąc wzór dla późniejszych historyków¹⁴. Jest uważany za jednego z pionierów nauk demograficznych i pod tym kątem wyróżnia się spośród wcale niemałego dorobku łużyckiej historiografii¹⁵. Materiały dostarczane pośrednio przez historyków podejmujących zagadnienia demograficzne są dla nas niekiedy jedyną możliwością uzyskania jakichkolwiek informacji odnośnie do określonego przedmiotu badań¹⁶. Niestety ówczesna literatura naukowa właściwie nie zajmowała się bliżej krytyką wykorzystanych informacji statystycznych i nawet późniejsze prace często jedynie zdawkowo informują nas o wartości statystyk okresu¹⁷. Dlatego istotna jest świadomość pochodzenia tych informacji, co umożliwiła określenie stopnia ich nieścisłości. Ze współczesnych, wydanych drukiem pozycji, obok wspomnianych wcześniej ujęć z 1787 roku w opracowaniu T. Ładogórskiego, interesującym materiałem mogą być także *Tabele podatku gruntowego i ludności wsi śląskich z około 1765 roku* w opracowaniu Z. Kwaśnego i J. Woscha¹⁸.

Przełom XVIII i XIX wieku to kolejny okres reform ujęć administracyjnych w kierunku tworzenia nowoczesnych spisów statystycznych. Powstała w 1787 roku Komisja Finansowa ograniczyła spadek jakości rejestracji i była załączkiem utworzonego w Berlinie w 1805 roku Królewskiego Biura Statystycznego¹⁹. Okres wojen napoleońskich sprawił, że kolejny etap prac nad ulepszeniem systemu gromadzenia danych z konieczności przesunął się na lata po 1815 roku. Jednym z posunięć było wprowadzenie w 1820 roku ewidencji gospodarstw i ich mieszkańców do celów podatkowych. Funkcjonowanie w ramach Niemieckiego Związku Celnego (powołanego do życia w 1832 roku)²⁰ wymuszało potrzebę rejestracji możliwie najdokładniejszych, wszak udział w zyskach był uzależniony od liczby mieszkańców. Istotną zmianą jakościową było wprowadzenie spisów imiennych wszystkich mieszkańców,

¹⁴ R. J e c h t, *Die Oberlausitzische Geschichtsforschung in und um Goerlitz und Lauban vornehmlich von 1700-1780*, „Neues Lausitisches Magazin” Goerlitz 1918, t. 94, s. 22-28.

¹⁵ P. S t e j k a, *Problematyka ludnościowa w historiografii łużyckiej epoki oświecenia*, „Rocznik Lubuski” 2001, t. XXVII, cz. II, s. 20 i passim.

¹⁶ F. M ě t š k, *Materiały do stosunków ludnościowych i etnicznych w księstwie żagańskim*, „Sobótka” 1967, s. 66.

¹⁷ H. R o g m a n n, *Die Bevölkerungsentwicklung im preussischen Osten in den letzten hundert Jahren*, Breslau 1936, s. 13-14.

¹⁸ *Tabele podatku gruntowego i ludności wsi śląskich z około 1765 roku*, oprac. Z. Kwaśny i J. Wosch., Wrocław 1975.

¹⁹ B. K a c z m a r s k i, *Ocena spisów ludności na Śląsku z pierwszej połowy XIX wieku*, PDP t. I, Warszawa 1967, s. 34.

²⁰ *Ibidem*, s. 35.

nie zaś jedynie głów gospodarstwa domowego, jak czyniono to wcześniej²¹. System ten w skali całego Śląska zastosowano po raz pierwszy w 1840 roku i tym samym w miejsce wcześniejszych feudalnych ujęć powstał pierwszy nowoczesny spis ludności na tym obszarze²².

Charakterystyczne jest, że kolejne ujęcia pokongresowe sprzed 1840 roku wykazywały znaczne różnice pomiędzy przyrostem naturalnym a liczbą ludności. Obecnie nie ma już wątpliwości, że wiązało się to ze stopniową poprawą jakości spisów, a tłumaczenie tego zjawiska zyskiem migracyjnym jest błędne²³. Teren pogranicza śląsko-łużyckiego nie był odosobniony w tych nieprawidłowościach. Podobne nadwyżki, niezwiązane z większymżywieniem migracyjnym w tym samym czasie, wykazywano także na terenach Królestwa Polskiego, Galicji, czy nawet Francji²⁴. Tempo poprawy ujęć statystycznych w tym okresie było znaczne, ze stałą tendencją zwyżkową. Szacuje się, że pierwsza powojenna rejestracja pominęła około 13% ogółu społeczeństwa, w 1825 było to już 8,3%, a w 1834 roku tylko około 6%²⁵. Spis z 1840 r., jako pierwszy, o którym można powiedzieć, iż odpowiadał warunkom spisu nowoczesnego, nie wzbudzał już większych zastrzeżeń pod względem uzyskanych wyników. To samo można powiedzieć także o kolejnych badaniach stanu zaludnienia Śląska w drugiej połowie XIX wieku. Stale także wprowadzano nowe udoskonalenia metod spisowych. Jedną z nich było zastosowanie w latach 1861-1867 kart indywidualnych²⁶. Jakość badań stała już niezmiennie na zadowalająco wysokim poziomie. Badania kontrolne w wojennym roku 1871 wykazały zaledwie 0,15 % ludności nieobjętej spisem²⁷.

Omawiając rozwój badań demograficznych na terenach pogranicza śląsko-łużyckiego, nie sposób pominąć zagadnień związanych z rejestracją ruchu naturalnego. Ewidencję taką prowadziło duchowieństwo protestanckie i katolickie już od XVI wieku. Dla badań nad zaludnieniem w okresie od XVI do XVIII wieku stanowi ona znacznie lepsze źródło informacji niż spisy urzędowe²⁸. Jej względna poprawność daje możliwość weryfikacji spisów urzędowych. Także administracja pruska doceniała walory tego typu ewidencji. Niezgodność rejestracji urzędowych z ewidencją ślubów, urodzeń i zgonów utwierdzała władzę w przekonaniu o potrzebie poprawy jakości ujęć stanu

²¹ T. Ł a d o g ó r s k i, *Złudzenia pruskiej statystyki ludności pierwszej połowy XIX wieku i próby jej korekty na Śląsku*, PDP t. III, Warszawa 1970, s. 6.

²² *Ibidem*.

²³ B. S. W o j t u n, *Ocena jakości pruskiej statystyki ludnościowej przy użyciu równań bilansujących*, PDP t. IX, Warszawa 1976, s. 33.

²⁴ T. Ł a d o g ó r s k i, *Złudzenia pruskiej statystyki...*, s. 6-7.

²⁵ I d e m, *Ludność*, [w:] *Historia Śląska*, red. S. Michalkiewicz, t. II, 1763-1850, cz. II, 1807-1850, Wrocław 1970, s. 87.

²⁶ *Ibidem*, t. III, 1850-1918, cz. I, 1850-1890, Wrocław 1970, s. 22.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ I. G i e y s z t o r o w a, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 17.

zaludnienia. Zorganizowano system kontroli ksiąg parafialnych; obowiązywały dostarczane do urzędów coroczne sprawozdania, które nosiły nazwę listów populacyjnych. Od 1769 roku dokumentację sporządzali także kapelani wojskowi i żydowskie kahały²⁹. Jakość danych dostarczanych przez oparte na ewidencji parafialnej listy populacyjne nie budzi obecnie większych zastrzeżeń³⁰. Poważniejsze braki w tym względzie dotyczą jedynie ludności żydowskiej, której liczba nie przekraczała w tym czasie na Śląsku 1%³¹. Od 1874 roku ewidencję ruchu naturalnego przejęły urzędy stanu cywilnego³².

W ramach podsumowania chciałbym zwrócić uwagę, że dorobek naukowy w postaci danych liczbowych dla terenów pogranicza śląsko-łużyckiego mimo pewnych niestaranności ma znaczną wartość dla nas współcześnie. Z uwagi na jego bogactwo i wszechstronność często stanowi jedyne źródło informacji o epoce. Istotne jest, aby w opracowaniach szacunkowych dzięki rozsądnej krytyce zbliżyć się do stanów rzeczywistych. Możliwość taką daje wykorzystanie miarodajnych rejestracji ruchu naturalnego. Odnosi się to zarówno do całej epoki fryderycjańskiej, jak i do ujęć pokongresowych. Począwszy od 1840 roku powszechne spisy ludności osiągnęły poziom umożliwiający ich wykorzystanie bez poważniejszych zastrzeżeń.

Artur Breczko

**DIE ENTWICKLUNG DER WISSENSCHAFTLICHEN
FORSCHUNGEN IM BEREICH DER DEMOGRAPHIE
IM SCHLESISCH-LAUSITZER GRENZRAUM
IM 18.-19. JAHRHUNDERT**

Zusammenfassung

Die demographischen Forschungen des Schlesisch-Lausitzer Grenzgebietes im 18. und 19. Jh. in Betracht ziehend muß anerkannt werden, daß in diesem Raum der ausgebaut brandenburgisch-preußische Verwaltungsapparat eine bedeutende Rolle spielte. Nach den Beschlüssen des Wiener Kongresses aus dem Jahre 1815 wurde dieses Grenzgebiet nachträglich um weitere Lausitzer Kreise erweitert. Das System der Sammlung von Daten über den Staat wurde schon im 18. Jh. so ausgebaut, wie man es nirgendwo anders angetroffen hat. Besondere Aufmerksamkeit wurde seitens der preußischen Beamten den neuen territorialen Erwerbungen gewidmet. Die Produkte der amtlichen Statistik, die in der friedrichzianischen Epoche entstanden, sind kaum zu übersehen, besonders wegen des außergewöhnlichen Umfangs. Jedoch hat der allgemeine Charakter dieser Materialien bezüglich ihrer Richtigkeit kein zufriedenstellendes Niveau erreicht. Die Bearbeitungen aus den Jahren unmittelbar nach dem 7-jährigen Krieg haben fast 1/4 der schlesischen Bevölkerung nicht berücksichtigt, in den folgenden Jahren hat dies etwa 15%

²⁹ *Atlas historyczny Polski, Śląsk w końcu XVIII wieku*, komentarz J. Janczak i T. Ładogórski, Wrocław 1976, s. 16.

³⁰ T. Ładogórski, *Ocena statystyk śląskich...*, s. 59.

³¹ B. Kaczmarski, *op. cit.*, s. 39.

³² T. Ładogórski, *Ludność...*, t. III, s. 22.

betragen. Nur die Bearbeitung aus dem Jahre 1787 die sogenannte „große“ ist für das ganze 18 Jh. die beste und möglichst maßgebendere Informationssammlung über die Bevölkerung im dem angesprochenen Raum. Die Zahl der nicht eingetragenen Personen betrug durchschnittlich 1,5-2%, nur in einigen Kreisen konnte dies 3-4% betragen. Die Anfänge des 19. Jh. sind eine Folgezeit der Verwaltungsreformen. Das Tempo der Verbesserung der Ergebnisqualität war schon bedeutend größer mit steigender Tendenz. Es wird geschätzt, daß die ersten Eintragungen nach den napoleonischen Kriegen insgesamt 13% der Bevölkerung unbeachtet gelassen haben, und im Jahre 1825 waren es immerhin noch 8,3% und 1834 etwa 6%. Die Zählung aus dem Jahre 1840 hat als erste die Bedingungen einer neuheitlichen Zählung erfüllt und dasselbe kann über weitere Forschungen der Bevölkerungszahl Schlesiens in der zweiten Hälfte des 19. Jh. gesagt werden. Die Qualität der Ergebnisse erreichte schon ein unveränderlich zufriedenstellendes hohes Niveau. Die Überprüfungen im Kriegsjahr 1871 haben etwa nur 0,15% der in der Zählung nicht berücksichtigten Bevölkerung ausgemacht. Die aus der preußischen Verwaltung stammenden Materialien, besitzen trotz fehlender Sorgfalt einen für uns gegenwärtig bedeutenden Wert. Ein Teil davon können wir lediglich dank Bearbeitungen solcher Autoren wie F.A. Zimmermann, J. A. Weigel, oder auch J. Knie erkunden. In Hinsicht auf ihre Reichweite und Vielseitigkeit sind sie oft die einzige Informationsquelle über die Epoche.

Wichtig ist, daß man in den Schätzungsarbeiten durch eine vernünftige Kritik dem Stand näher kommt. Diese Möglichkeit bieten die maßgebenden Eintragungen der natürlichen Bewegungen. Dies betrifft die Daten von 1840, als die Zählungen schon ein Niveau erreicht haben, aufgrund dessen es möglich wurde, diese Ergebnisse ohne größere Einwände zu nutzen.